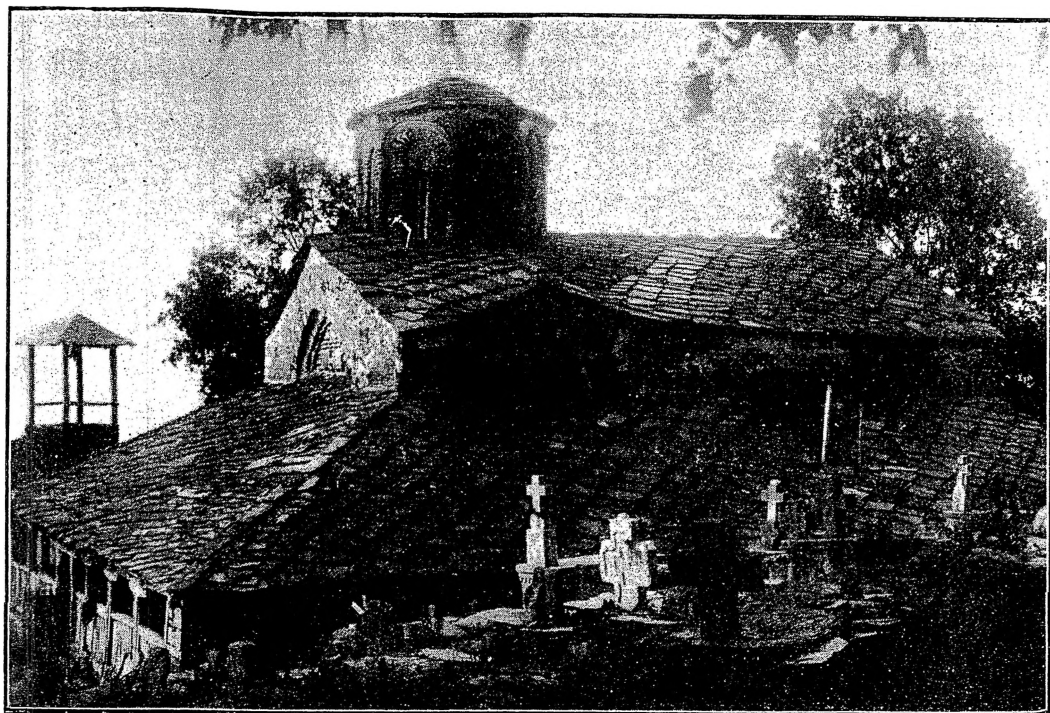

БАЗИЛИКА У ПСАЧИ¹⁾.

На путу између Куманова и Криве Паланке, недалеко од саме Криве Паланке, више данашњих друмских механа званих „Чифте ханови“, на првој

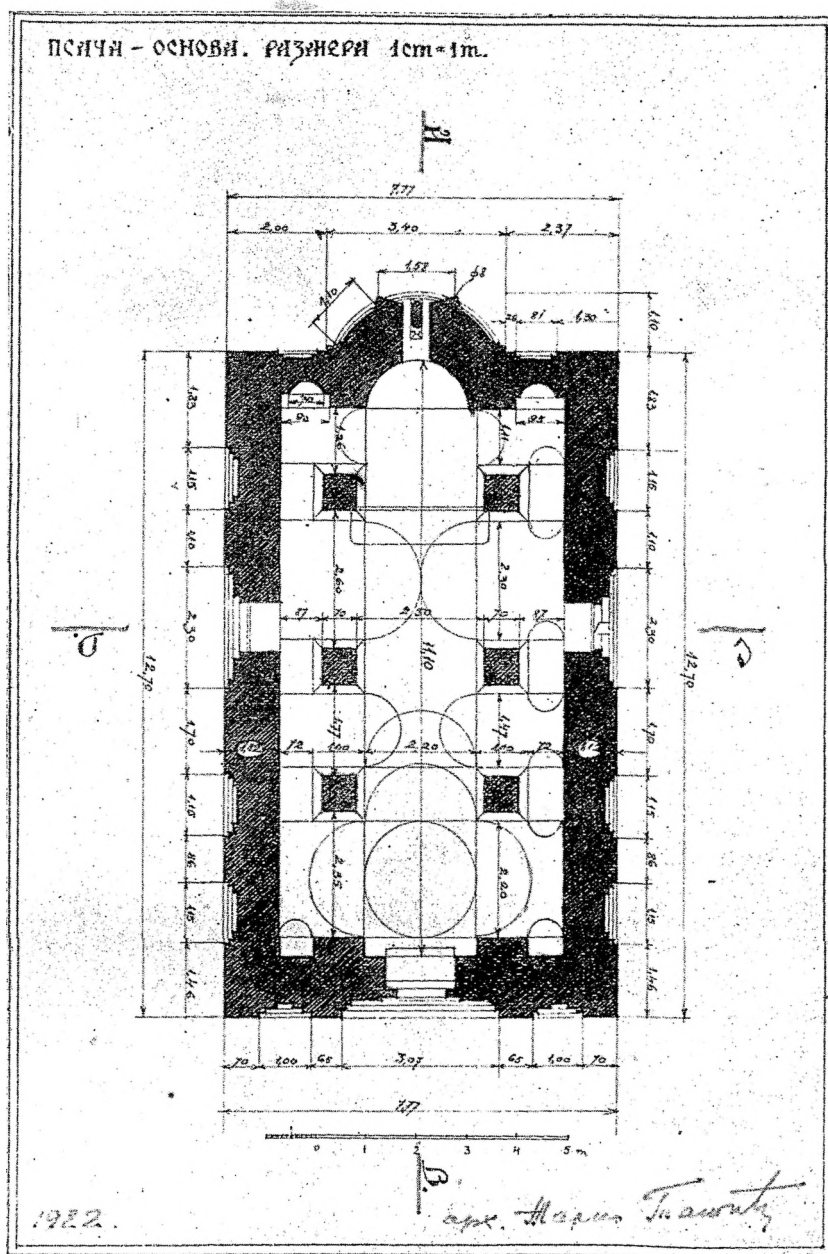
Сл. 1. — Црква Св. Николе у Псачи (југозапад).

тераси која се уздиже изнад таласасте котлине Криве Реке, у једноме пријатном шумарку на врх ђурика више села Псаче назидао је око 1358. године Севастократор „све српске и поморске земље“ Влатко, са супругом Владиславом

¹⁾ Још у лето 1922 године писац ових редова учествовао је у једној краткој екскурзији коју је повео, у Псачу и Старо Нагоричино, г. Андра Стевановић проф. универзитета. Рад у тој експедицији био је подељен тако, да је потписаноме, коме је то био тек трећи рад на томе пољу, било пало у део техничко снимање грађевине и фотографисање. Користећи се упуством и потпором г. П. Поповића, такође учесника у екскурзији, потписани је извршио свој посао на терену и преко зиме израдио цртеже, које је доцније (уз награду од 6000 дин.) предао Академији Наука, непотписане, на захтев г. П. Поповића.

Потписани није до сада хтео да публикује ове радове, мислећи да ће то учинити било г. А. Стевановић било г. П. Поповић, али како је од тога доба до данас прошло већ шест година, а један од тада снимљених објеката је и по други пут снимљен и издан (снимио га г. Ђ. Бошковић, архитект и публиковао у „Mélanges d'Ouspensky“ у редакцији г. G. Millet-a у Паризу), то је потписани решио, да бар овај свој рад изнесе на видело. — Свакако би штетно и дангубно било да и овај објект буде и по други пут снимљен па и публикован, а да овај рад, у који је већ уложено довољно труда, остане неискоришћен.

„севастократорицом“ и сином Угљешом („севастократоров син Угљеша“), ову своју породичну задужбину и посветио је Св. Николи, своме породичном крсном имену¹⁾, чија се дивотна фреска у надприродној величини налази на јужном зиду, одмах до иконостаса. — На лепој фресци ктитора, на јужном зиду, уз

Сл. 2. — Основа цркве у Псачи.

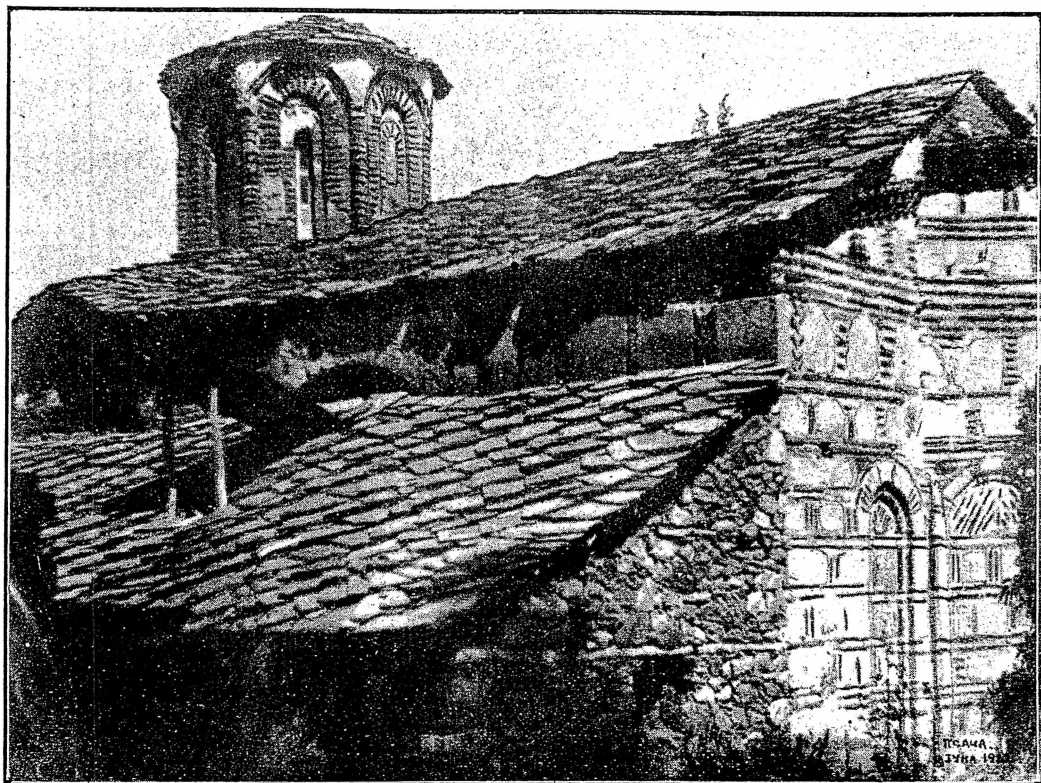
Влатка и његову породицу, насликан је и кнез Паскач са својом породицом. Севастократор и кнез држе модел цркве међу собом; те је свакако и Паскач имао удела у градњи њеној.

Ова црквица, знаменита због свога прворазредног живописа не мање је значајна и по својој архитектури, која се у многome разликује од архитектура других цркава тога па и ранијега доба; раније се такав тип не јавља, доцније се не понавља.

¹⁾ По усменом саопштењу г. А. Стевановића и Вас. Марковића, Прав. монаштво и ма-настири, стр. 111.

На први поглед не би се рекло да у основи, сводовима и крову ове цркве има нечега загонетног, нарочитог. Празни правоугаони простор који затварају четири јака обична зида подељен је снажним ступцима квадратнога пресека у три брода; но распоред и размак ових стубаца, начин употребе пиластара, пресвођење и покривање крова толико одступају од општих правила, или бар принципа, по којима се овакви елементи искоришћују у архитектури, да је овај објект заиста вредан свестране студије и пажње.

Прво ће нам пасти у очи неједнаки размак и неједнака релативна висина стубаца. Западни зид, са своја два пиластера и два слободна квадратна ступца,

Сл. 3. — Црква у Псачи (југоисток).

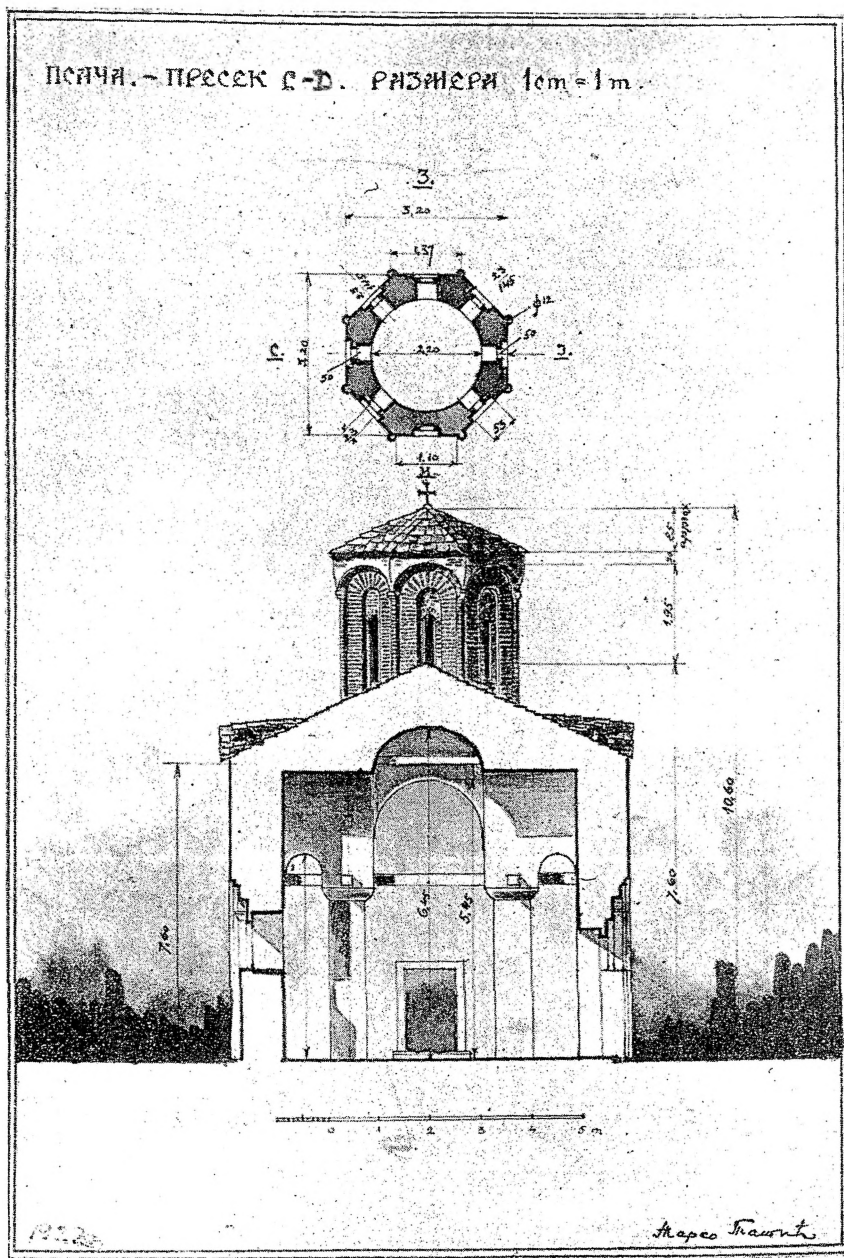
којима архитектонски правилно одговарају речена два пиластера прислоњена уза западни зид, чини овде једну целину за себе, један управо крстообразни систем за пријем кубета. Овај систем (сл. 2.) нема све елементе једнога правога крстообразног система, али има оно што је најважније и оно што је за такав склоп најпотребније, а то су сводови који се укрштају, образујући место за куполу и карактеристични прави трансет, који се у виду издигнутих лажних архиволта појављује на јужној и северној фасади (сл. 3).

Кубе, које је изведено из овога крстообразног система, данас не показује свој квадратни део тамбура већ се појављује одмах својим осмоугаоним делом; квадратни део је данас скривен, а вероватно добрим делом и обијен, да би се могао увући под данашњи прост, двоводни кров.

Осмоугаони део тамбура кубета је цео изведен од опека, а састав његових страна на угловима маркиран је обичним колонетама, које преко својих камених капитета примају завршни таласasti венац изведен од два реда зубаца на цик-цак.

Источни прозор на овоме кубету је затворен, зазидан (сл. 4), док се кроз остале још увек убацује светлост у цркву. На овај зазидани прозор ћемо се мало касније опет вратити.

Средњи пар стубаца не само да нема подједнаки размак од својих суседних парова, него није ни по висини једнак ономе западноме пару стубаца што носи источни лук кубета. На сл. 5., у подужноме пресеку цркве, види се та разлика

Сл. 4. — Попречни пресек цркве у Псачи.

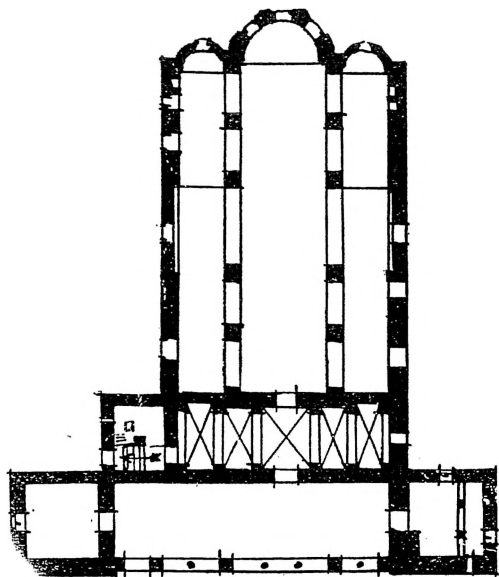
и изгледа, као да се део цркве, над којим се налази кубе, хтео нарочито да одвоји од овог другог дела.

Кроз цели овај други део, почев, дакле, од кубета па до апсиде, средњи брод је покривен једним полуобличастим сводом.

Размак пак између средњег пара стубаца и суседних стубаца, који су блиски четвртоме зиду, једнак је размаку између стубаца у сваком пару понаособ т. ј. једнак је ширини средњег брода, а то ће рећи да су та четири ступца распоређена по слици квадрата. А зашто? Докле смо раније имали јасан разлог оваквом распоређивању — требало је створити поље које ће примити кубе — дотле, овде, где кубета немамо морамо тражити други разлог томе. Истина, над ова четири ступца свод данас изгледа деформисан и свакако презиђиван; истина је

дакле, формира један трансепт, потребно је да сводови који се укрштају буду исте висине а никако један над другим.

Но, питаћемо се онда кад већ одбацимо идеју да је ту било кубе, откуда то, да су ступци распоређени по слици квадрата? У нас већ имамо један пример где се код праве оријанталне тробродне базилике стубови распоређују по слици квадрата, па не само то, него су им и сводови својим осовинама управљени крстообразно, — што овде у Псачи, као што рекосмо, није случај (сл. 4., 5.), — тако да у први мах изгледа као да је ту намерно остављено место за куполу (сл. 6.). То је базилика Св. Софије у Охриду, коју је у првој

Сл. 6. — Основа Св. Софије у Охриду.

половини XI века у Охриду подигао архиепископ Леон. У Св. Софији је исти случај као и овде: између првог и другог пара стубаца, рачунајући од истока на запад, размак је једнак размаку стубаца између себе, т. ј. четири ступца су размакнута по слици квадрата. Millet то објашњава потребом да се простор пред светилиштем прошири¹⁾, а и Злоковић, који је дао врло лепе цртеже ове грађевине²⁾, чију основу овде доносимо, слаже се с њиме у том тумачењу. Зар не би, с правом и ми могли усвојити ово исто тумачење за наш случај? — Потреба богослужења заиста изискује да се место где је солеја и амвом прошири колико је могуће.

Мала апсида лежи нешто несиметрично (за 33 см) према осовини главног брода. Ђаконик и протисис су удубљени према бочним бродовима.

Целокупна црква (изузев апсиде и кубета) покривена је данас простим двоводним кровом, којему се добро и тачно зна најнижа почетна тачка. Та се тачка налази на врху троредног зупчастог венца, којим је грађевина свугде уоколу била опасана, а који данас није у целости очуван. Слеме пак овога крова тешко да је кадгод имало већу висину него данас. На против, могло је бити нешто ниже; данас оно надвишује прозорски банак на источном прозору кубета, који је због тога морао бити зазидан. Исто тако, кров је од увек морао добро заклањати квадратни део тамбура кубета кад је он био, управо, ако је кадгод и био видан. Но посматрајући фасаду цркве са истока (сл. 3.) видимо да се на источном зиду венац пење по косини крова и увлачи у зид апсиде. Међутим апсида, која је строго узевши, архитектонски прилепак, није могла својим кровом (баш због тога) бити виша од цркве, већ је потребно било да се (пошто је венац над бочним бродом већ узео такав правац) кров над средњим бродом уздигне над апсидом. Пошто је као што смо видели кров, пењући се до апсиде врло благим нагибом савладао само ширину бочног брода, а идући тим истим нагибом до слемена не би могао постићи висину потребну да *превазиђе* кров апсиде и подвуче га себи под венац, под забат, то је он морао или променити свој нагиб па стрмије ићи ка слемени, или се помоћу једног надзидка, који би се поставио над луцима који одвајају бродове у цркви, довољно издићи над апсидом, па тек онда истим благим нагибом доћи до слемена и тако дати могућности да се апсида наслони на забат који би се испод њега образовао. Данас је, као што се на слици 3. види, све то скупљено и измешано. Венац над бочним бродом је очуван али је изнад њега начињена једна

¹⁾ G. Millet, *Ecole grecque dans l'architecture byzantine*, p. 43.

²⁾ Старица 1925, стр. 121.

финија косина која кров повишава. Исто тако над главним бродом видимо данас један надзидак, забат, на који се наслања апсида, али нам тај не даје никаква знака по коме би могли да претпоставимо како је изгледао венац над средњим бродом и како је изгледао и колики је био сами забат.

У случају да је над средњим бродом било каквог надзидка, кров би био базиликан, т. ј. имао би одвојене две кровне површине које би покривале бочне бродове, и трећи двоводни кров, који би покривао главни брод. Црква би тада, дакле, имала изглед праве базилике и споља и изнутра. У томе случају а с обзиром на мало издигнуто кубе над кровом, квадратни део тамбура кубета продужавао би се у овај надзидак, а кров би се издигао над целим надзидком и заустављао би се (својим слемом), као што показује шематична скица на сл. 7., на источној страни осмоугаоног дела тамбура где је, ради тога и прозор зазидан. Ово би уједно била и једина претпоставка која би давала зналачко и стручно решење овога крова с обзиром на базилику и с обзиром на тамбур постојећег кубета. Свака друга претпоставка би донела рђаво решење.

Али узевши у обзир да је целокупни објект доста рђаво, неакадемски смишљен, још рђавије пропорциониран, а изведен најнемарљивије што може бити, могуће је чак и претпоставити, да је кубе већ било готово и покривено када се почело мислити о решењу крова.

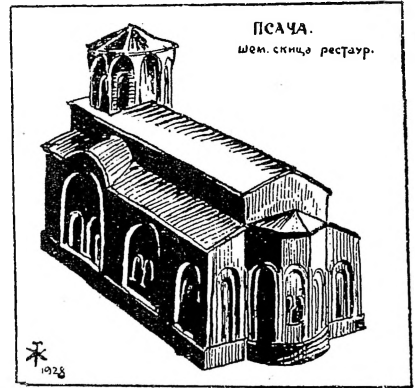
У погледу архитектуре, монументална пластика, с обзиром на сл. 7, доста је добро схваћена, ма да се не би могло тврдити да је мајстор у томе правцу имао већих претензија.

Другостепена пластика, пластика зида, изгледа да је боље схваћена и живље третирана. Све четири фасаде су у главном довољно пластички разређене, причем се с логиком није нигде дошло у опреку. Тако, западна фасада има своју велику архиволту, која оцртава средњи брод и по једну са сваке стране, које показују да у цркви имамо три брода. На јужној и северној фасади према кубету, опет велика архиволта и забат трансепта обележавају (скупа са западном архиволтом) крстообразни систем сводова у цркви. Испод ових архиволта налазе се по два лажна, слепа прозора.

На јужној фасади, а исто тако и на северној, очувани су донекле двојни прозори, чији луци бифоре висе без средњег ступчића, а олакшавајући лук, који је на јужној страни био презиђиван, стоји и данас на своме месту. На истим фасадама, а према олтарном простору, сасвим близу источног зида, налази се још по један лажни, слепи прозор, са својом малом архиволтом и олакшавајућим луком неконцентрично описаним.

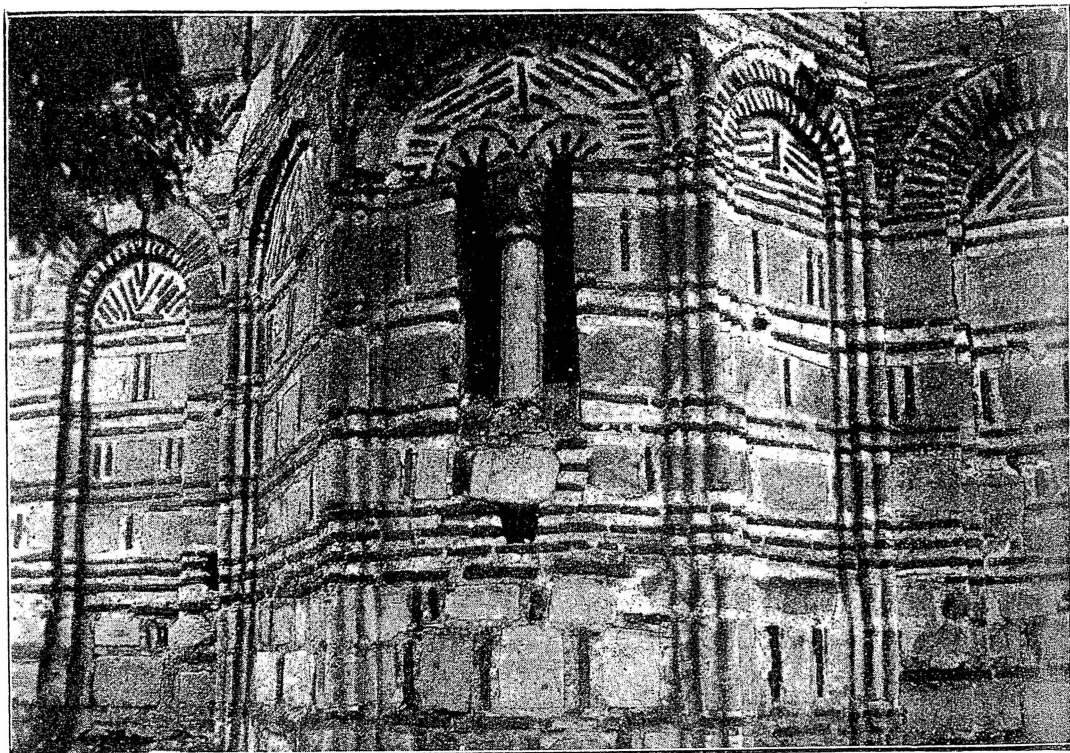
Највише је пак пажње обрађено апсиди. Она сама, у основи својој, почета је била кружном линијом, са додатком четири тричетвртно кружне колонете. У свакој страни су, даље, урезана још по два удубљења (као правоугаоне нише), те је тако постигнута јака пластичност, добивене многе ситне сенке које дају површинама немирноће и виткости. Овом крупном линијом, није се, у основи, ишло све до врха апсиде. Чим се стигло до лажних аркада наишло се, вероватно, на тешкоћу пресвођења по кривој линији у простору, и напустила се та идеја; у место по кружној, настављен је посао по тетивама те кружне линије, дакле по изломљеној правој линији, и тако је свака страна, као равна површина, продужена до самих венаца (сл. 8. и 9.).

На олтарној апсиди потпуно је очуван један лепи двојни прозор, са каменим средњим стубићем. Овај стубић, попут светогорских примера код таквих прозора, има пресек овалан, издужено-овалан, на предњој страни пресечен једном равни на коју је надодат један јаки торус. Капител овога стуба, опет попут

Сл. 7. — Шематичка скица рестаурација цркве у Псачи.

светогорских капитела код таквих прозора, спреда сасвим јако испада изван равни зида који на њега належе и тангирајуће равни торуса на стаблу, докле са задње стране једва нешто испада изван налегнутог зида, односно лука. Стопа овога стуба је одавно, можда још за време самога зидања цркве, заздана, али јој се ипак доста јасно распознаје плоча — плинта, која свугде истом ширином испада околу попречног пресека стабла. Што је најинтересантије на целој овој цркви, а поготову на овоме двојном прозору, то је употреба скулптуре на његовом капителу (сл. 8.). Скулптура нам представља једно-

Сл. 8. — Детаљ апсиде цркве у Псачи.

главога орла раширених, нешто опуштених крила, у барелефу, стилизације источњачко-јерменске, попут стилизација код иницијала у црквеним књигама.

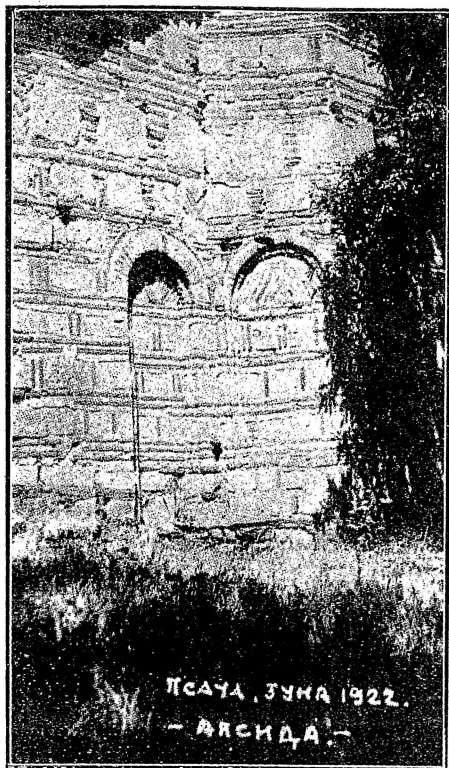
На овој цркви још на једноме месту наилазимо на једну малу скулптуру. У тимпану лажнога прозора лево од улазних врата налази се узидана, без архитектонске потребе, једна мала плоча, у којој је урезана, у барелефу, представа једнога грифона (крилатога лава) или једнога крилатога коња, стилизације исте као и на капителу.

Међутим, архитект ове цркве као да је повише своје пажње обратио на полихромне ефекте, оне ефекте, који се остварују употребом разнобојног материјала приликом зидања.

Целокупна фасада одоздо до горе изведена је од притесаних квадера и редова опеке.

Прворазредни пешчар, тесан или притесаван и у великим блоковима слаган, даје у исто време и веома смешан и веома пријатан ефект својом зеленкасто сивом бојом, која својом хладноћом (данас већ и патином) јасно одудара од вишњево црвене боје опека и жућкастога малтера. Опеке су притом ређане тако, да човеку заиста није јасно да ли су оне с намером или случајно ређане тако лежерно, чак криво и рђаво. Редови нису свугде нити подједнаки, нити се сваки ред одржава у целости од краја до краја. Ово важи за редове камена и за редове опеке. Код опека је често случај да ред почме са три или четири опеке, а сведе се на две или обратно и т. д. Између појединих квадера умећу

се опеке или насатично или „на шав“, на „ластин реп“ и т. д. Шамброне око прозора, декоративни лукови, лажна аркатура на апсиди и др. израђивани су нешто брижљивије, али се ипак не би могло рећи да тај рад има ичега заједничког са прецизношћу. Луци нису свугде подједнако израђивани. Негде су од самих опека, а негде од опека и камена. Тимпани лукова су испуњавани на разне начине: хоризонталним редовима, „на шав“, на ластин реп“ и т. д.

Сл. 9. — Апсида цркве у Псачи.

И у овом погледу на апсиду је обраћена највећа пажња. Редови су код ње правилнији, ређање опека разноликије и чистије.

Венаца на цркви постоји само једна врста: од зубаца на цик-цак у три реда.

Улазна врата су на западној страни и она су проста, од камених рагастова.

Својим необичним цртежом основе и базиликалним решењем, својом конструкцијом сводова и постављањем кубета на западној страни, својом обрадом фасаде на начин шарања опеком, доста необичном, сложенom обрадом фасаде апсиде, бифором на апсиди, која на себи носи и једну малу скулптуру бојаљивог цртежа јерменске стилизације, и т. д., ова мала црква буди велики интерес и указује на различите утицаје којима је српска архитектура била подложна у 14. веку.

Данас се ова црква налази у јадноме стању, ономе које претходи потпуном запуштању. Препукла на много места, са многим каменовима и опекама испалим из свога лежишта, иструлелих дрвених стега, покривена огромним плочама природнога шкриљца, опкољена несистематичним дозидцима, ова црква жељно очекује свога другогa ктитора, али таквога ктитора, који ће је умети да оживи и учврсти, а не таквога који ће је, као и многе њене жалосне друге, за навек опростити карактера старине и одузети јој дах на Златни Век српске архитектуре.

Жарко Ташић.

RÉSUMÉ.

LA BASILIQUE DE PSATCHA

M. Žarko Tatić, architecte à Belgrade, décrit dans cet article l'église de Psatcha, aux environs de Kriva Palanka, qui fut construite en 1358 et représente un type isolé dans l'architecture serbe.

Le plan de cette église est celui d'une basilique orientale à trois nefs, aujourd'hui couvertes par un toit unique. On n'est pas certain, cependant, que le toit n'ait pas été primitivement construit en trois parties distinctes. On observe dans cette église un singulier groupement des piliers qui divisent l'espace en trois nefs. Les quatre piliers les plus proches du sanctuaire ont, comme dans la sainte Sophie d'Ochrid, un écartement égal entre eux, comme s'ils devaient là faire la place pour une coupole. On est sûr, cependant, qu'il n'y en avait pas là d'autre part, parce que la construction des voûtes ne permet pas une pareille hypothèse; les murs, d'autre part ne montrent pas de traces de démolitions ni de réparations.

Cependant, la coupole a trouvé place sur la façade ouest, en s'appuyant contre le murs ouest et deux piliers voisins. Les grandes archivoltes du transept sont visibles sur les façades nord et sud.

La décoration polychrome de la façade de cette église est assez riche et abondante, particulièrement en ce qui concerne l'abside et le mur de l'est.

A remarquer l'apparition de la sculpture sur le chapiteau de la fenêtre jumelle de l'abside, sous la forme d'un aigle à une tête, et d'un griffon en bas-relief dans le tympan d'une fenêtre de la façade ouest. La stylisation de ces deux sculptures est arménienne.
